

**Збірник присвячується першій писемній згадці
про Хаджибей – 1415 р. та відповідно 600-річчю Хаджибею - Одесі¹**

СТАТТІ

УДК 94(477) «1687-1699»

Тарас Чухліб

**ІВАН МАЗЕПА ЯК ПОЛКОВОДЕЦЬ:
ВІЙСКОВІ ПОХОДИ ДО ХАДЖИБЕЮ, ПІВНІЧНОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я та КРИМУ в 1687 – 1699 рр.**

В статті розкривається питання про сухопутні та морські походи козаків Українського гетьманату у Північне Причорномор'я та Крим у 1684 – 1699 рр., роль в організації та здійсненні цих походів гетьмана Івана Мазепи. З'ясовано, що в російсько-турецькій війні 1686-1700 рр., в якій були зацікавлені й сусідні країни – Річ Посполита, Австрійська імперія та інші, козаки зіграли одну з провідних ролей, а європейські монархи гідно оцінили Івана Мазепу, як видатного полководця кінця XVII ст. у війні з Османською імперією. Важливість цих здобутків стає особливою напередодні Великої Північної війни 1700-1721 рр.

Ключеві слова: гетьман Іван Мазепа, Хаджибей, Крим, Північне Причорномор'я, козаки.

Європейська програма дій, яка була вироблена державами Священної Ліги² протягом 1684 – 1686 рр. передбачала військові походи козацтва Правобережної та Лівобережної України (як під контролем Речі Посполитої та Московської держави, так і самостійних), а також Запорозької Січі проти татар та інших мусульманських васалів Стамбула у Північному Причорномор'ї, Криму та на землях Молдавії. Включно до кінця XVII ст. Український гетьманат на чолі з Іваном Мазепою брав активну

---

¹ Постанова Верховної Ради України від 11 лютого 2015 р. (№ 184-VIII) про святкування ювілейної дати «600 років з часу першої писемної згадки про місто Одесу (1415)».

² Міжнародний наступально-оборонний союз, який був підписаний 5 березня 1684 р. в австрійському місті Лінц між Австрійським царством, Венеціанською республікою, Річчю Посполитою та Апостольською столицею. Був направлений проти Високої Порту. Згідно з його умовами, австрійський цар і польський король мали надати сухопутне військо, а венеційський дожа – морський флот для війни з турками. Католицький Рим мав фінансувати усі військові операції. Учасники Священної Ліги домовлялися відвоювати в Османів утрачені раніше території. Австрійський імператор повинен був спрямовувати свої сили проти турків в Угорщині та на всій території Подунав'я. Венеціанський дож мав здобути Далмацію, Грецію та острови в Середземному морі. Річ Посполита зобов'язувалася повернути «Поділля з Кам'янцем і Україною» (*«Cameneco ett Podoliae ae Ukrainae vindicandis incumbent»*), а також спрямувати свої війська до Північного Причорномор'я. Окрім того, країни Священної Ліги не могли укладати мирних угод з ворогами своїх союзників та повинні були добиватися вступу до Ліги Московського царства. Однією з головних умов входження Московії до Священної Ліги стало підписання «Вічного миру» з Річчю Посполитою у 1686 р.

участь у боротьбі християнської коаліції європейських країн проти Османської імперії.

Після того як у серпні 1687 р. війська турецького візира Сулеймана потерпіли поразку від військ Габсбургського царства під Мохачем, Відень нарешті опанував більшою частиною Угорщини. У результаті цього відбувся заколот у середовищі османських воєначальників та зміщення з престолу довголітнього турецького султана Мегмеда IV Авджи³, місце якого обійняв Сулейман II. У 1688 р. Відень все ж таки припинив воєнні дії з турками, адже у цей час розпочався конфлікт між Австрією та Францією. Перед загрозою війни на два фронти цар йде на переговори зі Стамбулом, до яких з його боку долучається Польща та Венеція. Одночасно Річ Посполита проводить сепаратні переговори з турками і Кримським ханством. Особливу роль у цих дипломатичних комбінаціях відіграло Французьке королівство, яке хотіло спрямувати Варшаву проти Австрійської імперії та її союзників. Ще перед тим французький король Людовік XVI виступав, як посередник між польським королем і турецьким султаном у справі повернення Речі Посполитій Кам'янець-Подільського. У цей самий час Ян III Собеський знову повертається до ідеї оволодіння Молдавією та Волощиною, що вимагало військової допомоги українського козацтва не лише з Правобережжя та Лівобережжя, але й Запорозжя⁴.

Московська держава продовжувала виконувала свої зобов'язання як члена Священної Ліги, які взяла на себе від часу укладення Вічного миру 1686 р. з Варшавою. Головним чином, це лягло великим військовим та матеріальним тягарем на Батурин, який перебував у політичній залежності від Москви. Після невдалого Кримського походу 1687 р. протягом вересня-жовтня 1688 р. лівобережний охотницький полк Іллі Новицького разом з козаками Переяславського полку за наказом гетьмана І. Мазепи атакував турецьку місто-фортецю Очаків. Українці спалили посад міста й взяли у полон значну кількість татар. Тоді ж за наказом царів Івана та Петра і розпорядженням гетьмана І. Мазепи у гирлі

---

³ Про відносини Українського гетьманату з Османською імперією у 1648 – 1687 рр. див. нашу статтю: Чухліб Т. «Цар Турецький дозволяє Козацькому Війську та його державі плавати по Чорному морю...»: політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи // Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. – Вип.9 – 10. – К., 2010. – С.93 – 135. Див. також: Він же. Respublica Christiana – Terra Cossacorum – Pax Orient: Козацька держава у міжцивілізаційному просторі Сходу та Заходу // Україна крізь віки. Зб. наук. праць на пошану академіка НАН України В. Смоля. – К., 2010. – С.354 – 369.

⁴ Станіславський В. Запорозька Січ і Річ Посполита. 1686 – 1699. – К., 2004. – С.79 – 80; Чухліб Т. Козаки і яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1800 рр. – К., 2010. – С.337 – 339.

річки Самари спорудили Новобогородицьку фортецю, яка б не лише обороняла Україну та Московію з півдня, але й слугувала б військовою базою для підготовки нових походів на володіння Кримського ханства.

Протягом березня-червня 1689 р. Москва і Батурин здійснили другий великий похід з метою завоювання Криму. На той час об'єднана армія нараховувала 140 тисяч чоловік, з них 100 тис. московського війська і 40 тисяч козаків Лівобережної України, головне командування над якими здійснював І. Мазепа. Ця грандіозна військова операція, незважаючи на локальні перемоги над окремими татарськими загонами, також закінчилися невдачею. Її причина полягала, насамперед, у невідготовленості московських військ до війни з кримською кіннотою та довгочасного перебування в умовах степу, де за відсутності спеціальної тилової служби було складно поповнювати запас провіанту і фуражу. Проведення цієї кампанії не дало змоги кримському ханові допомогти турецьким військам на Дністрі, Пруті й Дунаї, а також сприяло успішним діям венеціанського флоту проти кораблів Османської імперії на Середземному та Чорному морях⁵. Адже турки змушені були тримати значні сили свого флоту для оборони причорноморського узбережжя. У зв'язку з Кримським походом 1689 р. московсько-українського війська султан відмовився від наступальних дій на Балканах, а також змушений був перекинути частину своєї дунайської армії для посилення фортець у Північному Причорномор'ї та Криму⁶.

Однак українське козацтво продовжувало проводити розвідувальні бойові дії на берегах Чорного моря. У вересні 1689 р. сотник Полтавського полку Іван Ковальчук разом з кількома сотнями воював в урочищах Кочубея (Хаджибея) на шляху між Білгородом (Ак-Керманом) та Очаковом. Як засвідчував гетьман І. Мазепа у своєму листі за 19 жовтня 1689 р.: «Пішов у Дикі поля по моєму наказу ватаг Іван Ковальчук з товариством для вчинення промислів над неприятелями бусурманами, і будучи він на шляху Очаківським до Білого города на урочищах Кочубея...»⁷.

З початком останнього десятиліття XVII ст. було розпочато проведення спільних військових операцій козацьких полків з Лівобережної та Правобережної України, а також Запорозької Січі та Слобожанщини проти татар і ногайців⁸. Кримські татари не лише

---

⁵ Разин Е. История военного искусства XVI – XVII вв. – СПб.; М., 1999. – С.262.

⁶ Бабушкина Г. Международное значение крымских походов 1687 и 1689 гг. // Исторические записки. – Москва, 1950. – №33. – С.158 – 172.

⁷ Листи Івана Мазепи/ Упор. В. Станіславський. – Т.1: 1687 – 1691. – К.,2002. – С.361.

⁸ Чухліб Т. Українське гетьманство у війні європейської Священної Ліги з Османською імперією 1684 – 1699 рр. // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України.

здійснювали постійні напади на українські землі, але їй дієво допомагали туркам воювати з Австрійською імперією та її союзниками у Центральній та Південно-Східній Європі. Однією з перших таких кампаній стала участь підрозділів С. Палія та козаків з Переяславського полку Лівобережної України у битві з татарами, яка відбулася у травні 1690 р. на р. Тікич поблизу Білої Церкви. Наприкінці червня того ж року гетьман Мазепа наказав компанійському полковнику І. Новицькому готуватися до спільного з правобережцями походу на турецьку фортецю Кази-Кермен у пониззі Дніпра. З боку Лівобережжя в цій операції, яка відбувалася з 22 липня до 16 серпня 1690 р., взяла участь близько 4 тисяч компанійців та сердюків, козаки Переяславського і Лубенського полків, а зі сторони Правобережжя – тисячний підрозділ С. Палія⁹.

У липні 1690 р. об'єднані українські війська під керівництвом генерального осавула Івана Ломиковського знову атакували Очаків. Саме у цей час козаки воювали з татарами в околицях Хаджибею. «Іван Ковальчук з товаришами у сімдесят чоловік перебуваючи за турецьким городом Очаковим в урочищі Пересип (поблизу Хаджибея. – Т. Ч.) побили татар із Криму»¹⁰, – так оцінював цю локальну військову операцію сам І. Мазепа. Цього ж року козаки вінницького полковника Самуся (Самійла Івановича) воювали з татарами поблизу Білгороду і Килії. Основним методом боротьби з турками і татарами у цей час стали рейди, в ході яких по опорних пунктах та місцях зосередження противника наносилися блискавичні удари¹¹. Такі військові дії проти володінь Османської імперії в Північному Причорномор'ї планувалися країнами-учасницями антитурецької коаліції й, головним чином, організовувалися в гетьманській канцелярії І. Мазепа.

З огляду на військові інтереси Священної Ліги та підписані угоди, у березні 1691 р. австрійські та польські дипломати у Москві вимагали від царського уряду розпочати черговий похід на Кримське ханство, щоб відволікти сили Османської імперії з театру бойових дій на Балканах. Поки планувалося організувати третій напад на Крим, майже трьохтисячний корпус українського козацтва з «обох берегів» Дніпра здійснив похід до Буджаку й розгромив частину місцевої орди. Навесні 1692 р. відбулася чергова виправа правобережного та лівобережного козацтва до Очакова.

Науковий збірник на пошану д. і. н., проф. Валерія Степанкова. – К., 2007. – С.233 – 260.

⁹ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С.372; Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669 – 1726 рр. – К., 2006. – С.245.

¹⁰ Листи Івана Мазепа / Упор. В. Станіславський. – Т.1: 1687 – 1691. – К., 2002. – С.387.

¹¹ Сокирко О. Вказана праця. – С.244.

Козаки знову воюють в околицях Хаджибея. «...Весь народ український, особливо запорожці, бажають битися з невірними, сподіваючись на велику користь»,¹² – відзначав у цей час гетьман І. Мазепа.

У квітні 1693 р. білоцерківський полковник С. Палій писав з Фастова до Яна III Собеського: «...Коли той не приятель меча святого посягнув на все християнство... До того ж спільна і нерозірвана Ліга Монарша квітне В[ашої] К[оролівської] М[илості] П[ана] М[ого] М[и]л[остивого]; щоб Цар Пр[есвітла] Величність просив на услуги і підданих ВКМ до спільної праці проти того неприятеля. Тоді я, слуга і підданий ВКМ, не бажаючи попасти в гнів монаршої В[ашої] К[оролівської] М[илості] П[ана] М[ого] М[и]л[остивого], дідизно, не відмовляюся від тієї праці до порятунка Християн (виділ. – Авт.)»¹³. Восени того ж року С. Палій разом з підрозділами Лівобережної України (разом до 7 тисяч козаків) здійснили напад на околиці Тягині у Молдавії й витримали кількадедний бій з військами Білгородської орди¹⁴.

Влітку 1694 р. козаки Київського полку Костянтина Мокієвського, компанійці з полків Григорія Пашковського і Михайла Кузьмовича та правобережне козацтво¹ під керівництвом С. Палія за наказом гетьмана І. Мазепа вже вкотре штурмували Очаків й захопили сотню полонених. Через деякий час 20-тисячне українське військо наказного гетьмана і чернігівського полковника Якова Лизогуба (до нього входили й правобережні підрозділи) воювало у буджацьких степах, де за свідченнями Самійла Величка «села спустошили, і багато ясиру набрали, і іншої здобичі, і в цілості повернули...»¹⁵.

Восени 1694 р. козаки дубенського полковника Леонтія Свічки, компанійці І. Новицького разом з правобережцями та запорожцями знову здійснили успішний похід до Північного Причорномор'я. Повертаючись з Буджаку до Фастова, С. Палій надіслав до білоцерківського коменданта «реляцію» з повідомленням про знищення 7 татарських поселень, захоплення 23 гармат і наметів самого хана, подарованих тому султаном¹⁶. Фастівський полковник відправив до польського короля й коронного гетьмана 20 полонених

---

¹² Бантъш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – Москва, 1858. – С.12.

¹³ Бібліотека Музею Чарторийських у Кракові, відділ рукописів. – Рукоп. 844/4, арк.133 – 134.

¹⁴ Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691 – 1696 / Wyd. J. Woliński. – Wrocław, 1958. – S.55.

¹⁵ Величко С. Літопис. – Т.2 – К., 1991. – С.234.

¹⁶ Бібліотека Національного інституту Осолінських у Вроцлаві, відділ рукописів. – Рукоп. 452/ II, арк..1; Wiadomosci do dziejow Polskich z Archiwum Prowincyi Szlaskiej / Zebrał August Mosbach. – Warszawa, 1860. – S.391.

«язиків». Того ж року загін запорожців на чолі з кошовим отаманом Запорозької Січі Шарпилом атакував Перекоп і захопив на Сиваші татарську вежу, прапори, 8 гармат та захопив 200 полонених¹⁷.

Протягом 1695 – 1696 рр. Московська держава та Український гетьманат здійснили два великих походи на зайнятий турками Азов та один у пониззя Дніпра. Метою цих операцій було відвоювання в Османської імперії та Кримського ханства виходів до Чорного та Азовського морів¹⁸. Вже під час першого Азовського походу, який хоча й не завершився взяттям Азову, українсько-московськими військами було завойовано чотири турецькі фортеці у пониззі Дніпра – Кази-Кермен (Газі-Кермен), Мустріг-Кермен (Нусрет-Кермен, Таванськ), Мубарек-Кермен (Мубеуре-Кермен) та Іслам-Кермен (Шах-Кермен). Влітку 1695 р. з наказу І. Мазепи було здійснено один з найбільших морських походів українського козацтва того часу. На чолі з кошовим отаманом Я. Морозом одна тисяча 740 запорожців та лівобережних козаків на 40 човнах атакували турецькі судна в Чорному морі. Під час морських боїв українцями було знищено 3 ворожих корабля та захоплено декілька десятків полонених¹⁹.

Влітку 1696 р. близько 15 тисяч козаків з Чернігівського, Гадяцького, Лубенського полків, а також компаніїці та сердюки з Лівобережжя під керівництвом Я. Лизогуба за наказом гетьмана І. Мазепи взяли участь у другому московсько-українському поході на Азов. У цій виправі також брав участь і «перший бомбардир» московської армії – цар Петро. Українські козаки відзначилися протягом місячної облоги, з 17 червня до 18 липня 1696 р., цієї потужної турецької фортеці, під час якої вони втратили загиблими 160 і пораненими 272 чоловік. 19 липня турецький гарнізон Азовської фортеці капітулював, що спричинило велику паніку в Османській імперії та Кримському ханстві, а також велике піднесення у країн-учасниць Священної Ліги. Повернення російських військ до Москви було обставлено надзвичайно урочисто й досить незвично для жителів столиці. Згідно з висновками істориків, гучне світське святкування Азовської перемоги над турками означало офіційний початок імперського періоду в історії Московської держави, а проїзд Петра I попід класичною Триюмфальною аркою (яка була зроблена за проектом українського архітектора І. Зарудного) начебто мало символізувати наступність

---

¹⁷ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – С.380.

¹⁸ Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 5. – К., 2005. – С.581.

¹⁹ Там само. – С.588 – 589.

подвигів античних імператорів, а, отже, претензій царської влади на міфічну спадщину Римської імперії²⁰.

У жовтні 1696 р. гетьман І. Мазепа писав до Петра I, що вислав козацькі полки на ті шляхи, якими «бусурманські війська ходили на німецьку війну»²¹, тобто до Австрії та Угорщини. У листопаді того ж року частини Полтавського (його очолював Ф. Шепель) і Миргородського (І. Мирович) полків разом з охотницькими підрозділами Лівобережної України на чолі з С. Палієм (цьому полковникові з Правобережжя, з огляду на його військовий хист, довірялося командувати об'єднаними військами) атакували татарські поселення поблизу Дубоссар. Тоді ж для боротьби з турками на морі та нападу на ворожі фортеці в Україні було виготовлено 70 великих та майже тисячу малих морських човнів. Протягом 1697 р. значні сили українського козацтва здійснили т. зв. другий Дніпровський похід, під час якого відбулися важливі бої з турками за утримання стратегічних фортець у пониззі Дніпра.

Протягом 1697 – 1698 рр. за наказом правителя Українського гетьманату І. Мазепа було здійснено два великих військових походів українсько-російського війська у пониззя Дніпра. У травні-жовтні 1697 р. з метою завоювання Очакова і захисту вже відвойованих у турків Кази-Кермена і Таванська було проведено т. зв. Другий Дніпровський похід. Зокрема, багато українців загинуло з 31 липня по 2 серпня під час оборони від потужного яничарського штурму захопленої перед тим козаками фортеці Шин-Гірей, яку все ж таки довелося залишити²². Всього під час цього походу загинуло 253 та було поранено 425 козаків. Натомість втрати османських сил становили близько 6 тисяч осіб²³. А в травні-серпні 1698 р. відбувся Третій Дніпровський похід, що мав за мету забезпечити належну оборону нижньодніпровського плацдарму. Зокрема, у боях з яничарами за Кази-Керменську і Таванську фортеці відзначилися Київський, Прилуцький та Миргородський полки, які нараховували до 8 тисяч козаків²⁴.

---

²⁰ Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т.1. – К., 2004. – С.180; Лотман Ю., Успенский Б. Отзвуки концепции «Москва – Третий Рим» в идеологии Петра Первого // Успенский Б. Избранные труды. – Т.1. – М., 1968. – С.124 – 141.

²¹ Станіславський В. Вказ. праця. – С.592.

²² Станіславський В. Дніпровські походи 1697 – 1698 рр. в ненадрукованих листах Івана Мазепа до Петра I // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.6. – К.,2006. – С.489 – 508.

²³ Бантъш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С.563.

²⁴ Станіславський В. Вказ. праця. – С.505.

Оцінюючи участь Українського гетьманату у християнсько-мусульманському військовому протистоянні сам український полководець, гетьман Мазепа писав: «Протягом 12 років, від початку свого гетьманування, зробив я 11 літніх і 10 зимових походів, і не важко кожному розсудити, які труднощі, збитки, руйнації від цих безупинних походів терпить Військо Запорозьке і вся Мала Росія»²⁵. 8 лютого 1700 р. московський цар Петро I в урочистій обстановці вручив гетьману І. Мазепі щойно заснований найвищий імперський орден св. Андрія, відзначаючи тим самим доблесну участь багатотисячних козацьких полків Українського гетьманату у російсько-турецькій війні 1686 – 1700 рр. Від імені європейських країн, що входили до Священної Ліги, польський король Август II Саксонський у 1703 р. нагородив І. Мазепу за боротьбу проти турок і татар орденом «Білого Орла», а австрійський імператор Йосиф I Габсбург невдовзі надав українському гетьману, в т.ч. і за військові заслуги, титул «найсвітлішого князя Священної Римської (Австрійської. – Т.Ч.) імперії»²⁶. Такі дії європейських монархів переконливо засвідчували значний внесок українців на чолі з видатним полководцем свого часу Іваном Мазепою у війну християнських країн з Османською імперією в останніх десятиліттях XVII ст.

Таблиця

Україна у війні²⁷ європейської Священної Ліги з Османською імперією: Північне Причорномор'я, Молдавія, Крим (1684 – 1699 рр.)²⁸

Дата (рік, місяць)	Підрозділи (полки)	Керівники	Місце битви (мета походу) з турками/татарами	Кількість козаків
1684 Травень	Правобережні	А.Могила	Під Студеницею на Поділлі	бл. 8 000
Літо	--	--	Під Кам'янець-Подільським, Немировим, Язловцем.	до 1 500
Листопад	--	--	Немирів	до 1 000
Листопад-грудень	--	--	Під Цецорою, Молдавія	до 2 500
				до 2 000

²⁵ Цит. за: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Київ, Острого, 2001. – С.96.

²⁶ Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору 1649 року та інші вибрані статті. – Нью-Йорк, Львів, Київ, 1993. – С.29 – 37.

²⁷ Складовою частиною війни християнської Священної ліги з Османською імперією стала російсько-турецька війна 1686 – 1700 рр.

²⁸ Складено автором.

1685 Січень	Правобережні	А.Могила	Поділля	до 2 500
Вересень- жовтень	--	А.Могила, С.Палій, Гришко.	Буковина, Молдавія	3 000
Листопад	--	А.Могила	Кам'янець- Подільський Під Язловцем, та Немировим	до 2 000
Грудень	--	--		до 3 000
1686 Липень – серпень	Правобережні, запорозькі	А.Могила	Молдавія	6 000
Вересень	--	--	Кам'янець- Подільський	бл. 5 500
1687 Травень- червень	Лівобережні, охотницькі, запорозькі	І.Самойлович Г.Самойлович	На Крим (Полтава - Казі- Кермен - Перекоп)	близько 60 000
Липень- серпень	Правобережні	А.Могила	Кам'янець- Подільський	бл. 5 000
Вересень	--	--	Молдавія	бл. 3 000
1688 Лютий	Лубенський, Миргородський (виборні)	Л.Свічка, Д.Апостол	Келеберда Тясмин	бл. 2 500
Березень	Компанійський	І.Новицький	Царичанка	до 1 000
червень	Правобережні	А.Могила	Немирів	бл. 3 000
липень	Правобережні	- -	Кам'янець- Подільський	бл. 1 500
Вересень- жовтень	Компанійський, Переяславський, Миргородський	І.Новицький, І.Мирович, Д.Апостол	Очаків	2 000
1689 Березень – червень	Лівобережні, запорозькі, слобідські, охотницькі.	І.Мазепа ²⁹	На Крим (Ромни – Перекоп)	більше 40 000
	Правобережні	Г.Гришко	Сороки (Молдавія)	

²⁹ Гетьман Війська Запорозького «обох сторін Дніпра» І. Мазепа здійснював вище військове командування усіма військовими операціями, де були задіяні українські козацькі полки з 1687 до 1700 рр.

Липень	-	-	Немирів, Іванків Хаджибей Очаків	бл. 2 000
Серпень	-	-		бл. 2 500
Вересень	Полтавський	І. Ковальчук		бл. 300
жовтень	Лівобережні			бл. 1 500
1690				
Березень	Полтавський	І. Ковальчук	Пересип	до 100
Травень	Фастівський	С.Палій	(Хаджибей) р.Тікич (Київщина)	до 1 000
Липень	Лівобережні	І.Ломиковський	Очаків Очаків	до 5 000
Липень – серпень	Переяславський, Лубенський, Фастівський, охотницькі	І.Новицький, І.Мирович, Л.Свічка, С.Палій	Кази-Кермен	бл. 4 500
Літо	Правобережні	С.Самусь		до 1 000
Жовтень	Лівобережні, правобережні	С.Палій	Ак-Керман (Білгород), Килія Буджак	бл. 3 000
1691				
квітень	Полтавський	І. Іскра	р. Тернівка	бл. 300
Серпень- вересень	Правобережні	Г.Гришко, С.Самусь, А.Абазин	Сороки (Молдавія)	2 300
Жовтень	Правобережні, Лівобережні	С.Палій	Ак-Керман, Буджак	бл. 3 000
1692				
Січень- березень	Переяславський	А. Гамалія	Бубнов, Золотоноша, Домонтів	бл. 1 000
Березень	Правобережні, лівобережні, запорозькі	С.Палій Л. Свічка Федько	Очаків	бл. 2 000
Квітень	Лівобережні	П. Фіцура		бл. 500
	Полтавський	А. Рудий Ф. Рогуля	пониззя Дніпра, р. Бог Перекоп, Тернівський брід	бл. 300 бл. 200
Травень	Лівобережні, компанійський	І.Новицький		бл. 4 000
Серпень	Миргородський, Прилуцький, Гадяцький, Лубенський.	І.Мазепа	під Чигирином	до 10 000
Вересень	Брацлавський	А.Абазин	Самара	

Жовтень	Правобережні, запорозькі	Я.Гладкий, С.Самусь,	Дубосари (Молдавія)	500
Листопад	Компанійський, Миргородський	В.Іскрицький І.Новицький	Сороки (Молдавія) під Чигирином	1 000 1 500
1693 Протягом року Квітень Літо Липень - грудень Вересень- жовтень жовтень	Правобережні, запорозькі Миргородський Правобережний Запорозькі, правобережні Переславський, Київський, Миргородський охотницький, Фастівський Полтавський	(?) Д.Апостол Я.Гладкий І.Киліян, С.Самусь І.Мирович, К. Мокієвський Д. Апостол Г.Пашковський, С.Палій Ф. Лихопой Галенко	Сороки (Молдавія), під Кам'янцем на р.Інгул під Очаковом Окопи св.Трійці (Поділля) Тягиня (Бендери), Дубосари, урочище Кодима Молочні Води	500 бл. 700 600 бл. 750 бл. 7 000 бл. 300
1694 Протягом року Лютий	Правобережні Переяславський Прилуцький, Чернігівський, Ніжинський, Стародубський, охотницькі	(?) І. Мирович	Сороки (Молдавія), під Кам'янцем Переяславщина	500 бл. 8000
Лютий	Фастівський, Брацлавський, Вінницький	І. Киліян, А. Абазин С. Самусь	Корсунь	бл. 800 до 3 000
Лютий- березень	Фастівський, Лубенський, компанійський	С.Палій, А.Свічка І.Новицький	Кази-Кермен	до 5 000
Березень	Запорозькі, лівобережні	Я.Шарпило	Перекоп, Сиваш	бл. 2 000
Вересень	Київський, Переяславський, Фастівський, охотницькі	К.Мокієвський, І. Мирович С.Палій, Г.Пашковський, М.Кузьмович	Очаків	бл. 20000
Жовтень	Чернігівський, Лубенський, Переяславський Прилуцький, Ніжинський охотницькі	Я. Лизогуб	на Очаків, Ганкушлі, Білгород Перекоп	

Листопад	Фастівський	С.Палій	Сороки, Тягиня, Ак-Керман	3 000
1695 Березень	Полтавський (виборні), запорозькі	В.Шибаленко Федько, І. Гусак, І. Рубан, Гнат	Перекоп Очаківський шлях	до 700
Квітень Квітень	Запорозькі Запорозькі	Федько І.Гусак	Молочні Води Кази-Кермен	200 до 200
Весна- Літо	Запорозькі	Я.Чалий	Азовське море (морський)	400
Червень Червень – вересень	Правобережні Лівобережні, охотницькі, запорозькі	С.Палій І.Мазепа, І.Обидовський М.Самойленко	під Фастовом Кази-Кермен, Мустріг-Кермен (Таванськ), Муберек-Кермен, Іслам-Кермен	до 3 000 бл. 40 000
Листопад Осінь	Правобережні Запорозькі	С.Самусь І.Гусак	Дубосари Очаків	до 2 000 бл. 2 500
1696 січень	Переяславський, Миргородський, Гадяцький	І. Мирович	Полтавщина	бл. 5 000
лютий	Полтавський, Миргородський, Гадяцький, запорозькі	Ф.Шепель, Д.Апостол	Говтва (Лівобережна Україна)	бл. 6 000
Червень	Запорозькі, Київський	Я.Мороз, Я.Чалий	Чорне море напроти	1 740
Червень	Запорозькі	(?)	Білгороду (морський)	340
Червень	Запорозькі	І.Гусак	акваторія Криму (морський)	до 300
Червень	Київський, охотницькі, запорозькі	К.Мокієвський,	на р. Кінські Води	
Червень – липень	Чернігівський, Гадяцький, Лубенський, Прилуцький (виборні), охотницькі	Я.Лизогуб, М.Борохович, Л.Свічка, Д.Горленко Федько, П.Кожуховський	Буго- Дніпровський лиман	до 5 000
		Я.Мороз,	Азов	бл. 15 000

Липень-серпень	Запорозькі	Г.Сагайдачний, П.Сорочинський	Чорне море (морський)	бл. 600
Серпень Листопад	Запорозькі Полтавський, Переяславський, Миргородський, охотницькі, правобережні	Я.Чалий С. Палій, Ф.Шепель, І.Мирович Г.Пашковський,	Гезлев (Крим) Дубосари, Очаків, Тягиня	340 до 5 000
1697 Березень	Полтавський (кілька сотень)	В.Шибаленко	Перекоп (урочище Чингарах)	до 400
Серпень – жовтень	Ніжинський, Стародубський, Чернігівський, Лубенський, Полтавський (виборні), запорозькі.	І.Мазепа, І.Обидовський, П.Буцький, Я.Лизогуб	Кази-Кермен, Мустріт-Кермен, Іслам-Кермен, Шингірей	до 20 000
Жовтень	Миргородський (кілька сотень)	Д.Апостол	Перекоп	до 600
1698 Травень - серпень	Лубенський Миргородський, Прилуцький, Київський, Роменська сотня, охотницькі	І.Мазепа	Мустріт-Кермен, Кази-Кермен, Очаків (розвідувальний рейд)	12 300
1699 лютий	Полтавський (виборні)	В.Шибаленко	Перекоп	200 - 300
березень травень	-- -- Запорозьці	-- -- (?)	Пониззя Дніпра Очаків	до 300 до 300

Taras Chukhlib

Ivan Mazepa as the military leader: the campaigns to Khadzhybei, to the Northern part of Black Sea coast and to the Crimea in 1687-1699

The questions about the Ukrainian Hetmanate Cossacks' terrestrial and sea campaigns to the northern part of Black Sea coast and to the Crimea in 1687-99 and the role of Ivan Mazepa in their organization and realization are examined in this article. It was found out that the Cossacks played the one of the main roles in the Russo-Turkish war of 1686-1700 in which were also interested the Polish-Lithuanian Commonwealth, Austrian Empire and other states. In the war against Ottoman Empire Ivan Mazepa was appreciated by the European monarchs as the great military leader of XVIII-th century. The importance of these achievements became especially substantial on the eve of the Great Northern war of 1700-1721.

Key words: Hetman, Ivan Mazepa, Khadzhybei, the Northern part of Black Sea coast, Ukrainian Cossacks.

Тарас Чухлиб

**Иван Мазепа как полководец:
военные походы на Хаджибей Северное Причерноморье и Крым
в 1687 – 1699 гг.**

В статье рассматривается вопрос о сухопутных и морских походах казаков Украинского гетманата в Северное Причерноморье и Крым в 1684-1699, роль в организации и осуществлении этих походов гетмана Ивана Мазепы. Выяснено, что в русско-турецкой войне 1686-1700 гг., в которой были заинтересованы и соседние страны - Речь Посполитая, Австрийская империя и другие, казаки сыграли одну из ведущих ролей, а европейские монархи оценили Ивана Мазепу, как выдающегося полководца конца XVII века. в войне с Османской империей. Важность этих достижений становится особенно актуальной накануне Великой Северной войны 1700-1721 гг.

Ключевые слова: гетман Иван Мазепа, Хаджибей, Крым, Северное Причерноморье, казаки.

УДК 94(477) «1760-1780»

Тарас Гончарук

**БУДІВЛІ ОСМАНСЬКОГО ХАДЖИБЕЯ (ОДЕСИ) 1760 – 1780-х рр.:
за матеріалами опублікованих джерел та вітчизняної
історіографії**

Стаття присвячена висвітленню в опублікованих джерелах та історіографії XIX – початку XXI ст. будівель османського Хаджибея (Одеси) другої половини XVIII ст. Зокрема, подано інформацію про можливе розташування та розміри Хаджибейської фортеці. Узагальнено інформацію про споруди портової інфраструктури Хаджибея (маяк, пристань та ін.), казенні та приватні будівлі. Розглянуто долю окремих споруд під час російсько-турецьких війн 1768 - 1774 рр. та 1787 - 1791 рр., і під російської владою в кінці XVIII - першій половині XIX ст.

Ключеві слова: Хаджибей, Хаджибейська фортеця, будівлі османського Хаджибея.

В рік 600-річного ювілею Кочубієва-Хаджибея-Одеси зростає науковий та громадський інтерес до періодів минулого міста, що на жаль досі виходять за рамки його «офіційної» історії. Зокрема – періоду османського. Від першої половини XIX ст. вітчизняні історики та археографи наводили певні відомості про будівлі Хаджибея (Одеси) цієї доби. Проте відомості ці подекуди розпорошені і постає необхідність підсумувати доробок вітчизняних вчених на цій ниві за наявними на сьогодні матеріалами історіографії та опублікованих джерел.

Головною будівлею Хаджибея (Одеси) прийнято вважати фортецю на теперішньому Приморському бульварі. Слід згадати, що фортеця або у Кочубієві (Хаджибеї) згадується (як «замок в землі подільській») від 1431 р. ще під владою великого литовського князя,